108 (14. oder Anfang des 15. Jahrhunderts).

Für Näheres über diese Hss verweisen wir auf unsere Ausgabe des armenischen Dominicus-Offiziums, *Կանոն սրբոյն Դոմինիկոսի խոստովանողին*, Rom 1935, SS. 36—66. Das Offizium des hl. Erleuchters f e h l t im Diurnum „Tengnagel“ = Arm. Hs 8 der Nationalbibliothek in Wien. Wir geben den Text nach der ältesten Hs A.

(Fortsetzung folgt.)

ԳՐԻԳՈՐ ՔԱՀԱՆԱՅ ԱԿՆԵՐՑԻ
ՊԱՏՄԱԳԻՐ ԹԱԹԱՐԱՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
1250—1335

«ՎԱՐԴԱՆ ՊԱՏՄԻՉ» ԵՒ «ՄԱՂԱՔԻԱ ԱԲԵՂԱՅ»

1. Մեզի անծանօթ կը մնան Գրիգորի
ծննդավայրն եւ ծնողքը, եւ առ հասարակ
իր կեանքի առաջին շրջանէն կենսագրական
գծեր: Գիտենք միայն, թէ ունեցած է ան
Մխիթար անունով եղբայր մը, որ վաղամե-
ռիկ եղած է 1273էն յառաջ[1]: Այս տարւոյն
Գրիգոր արդէն միանձն քահանայ է, «սպա-
սաւոր բանի» Ակների վանքին մէջ, միաժա-
մանակ պարապած գրչութեան արուեստով:
Եթէ նկատենք զինքը իր առաջին յայտնու-
թեան (1273)[2] իբր 23 տարեկան հասակի
մէջ, ծնած կ'ըլլայ մօտաւորապէս 1250ին:
Ան գործեց մինչեւ իր մահը Ակների կամ
Ականց վանքին մէջ: 1312—1313 տարինե-
րուն կը յիշուի առաջնորդ նոյն վանքին,
ընտրուած անշուշտ նախորդ տարիներուն.
մինչեւ ե՞րբ մնաց ան այս պաշտօնին մէջ՝
չգիտենք: Գրիչ մը 1335ին կը ներկայացնէ
զինքը «ծերունի քահանայ, հեզ եւ իմաստա-
սէր, որ հայրօրէնաբար ի մանկական տիոց
խնամէ զմեզ աստուածային բանիւ». ան
վախճանեցաւ հաւանօրէն այս թուականէն ոչ
շատ ուշ իբր 85ամեայ պարարտ տարիքի մէջ:

[1] Միքայէլ Ասորւոյ Ժամանակագրութեան վերջը,
կը գրէ 1273ին. «Յիշեցէք եւ զծնողսն իմ զննջեցեալսն
ի Քրիստոս եւ զհարազատ եղբայրն իմ զՄխիթար, որ
տարաժամ հասակաւ փոխեցաւ ի Քրիստոս»: Այս տո-
ղերը դուրս թողուած է Սաւալանեանց իր 1871ի հրա-
տարակութեան մէջ. յառաջ բերած է Սիւրմէեան Ար-
տաւազդ արքեպ., Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երու-
սաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի, Վենետիկ 1948,
էջ 144:

[2] Վերագոյն, Հանդ. Ամս. 1948, էջ 228—250
հաւաքած էի այն բոլոր յիշատակարանները, որոնք
կը հայէին Ակների վանքին. անոնցմէ Թ. 8, 9ա, 10ա,
11ա, 18, 23 կամ Գրիգորի գրչէն են եւ կամ իր մա-
սին ակնարկութիւններ ունին:

Գրիգոր տակաւին պատանի էր, երբ ընդու-
նեցաւ Ակների վանքը Հեթում Ա. թագաւորի
այցելութիւնը. որ «եկն ի սուրբ եւ ի գերա-
հռչակ ուխտն միանձանց յԱկանց անապատս
եւ աստ մխիթարեալ սակաւ մի ի միեղէն
եղբարց սուրբ ուխտիս՝ կեցեալ աւուրս ինչ»:
Երկու տարի յետոյ միւսանգամ եկաւ հոն
թագաւորը, անցնելու իր կեանքի վերջին
օրերը († 1269, հոկտ. 29)[3]:

Գրիգոր կ'որակուի «Իմաստասէր», բնա-
ւորութեամբ «հեզ». նա ինք զինքը կը ներ-
կայացնէ «տկար անձամբ», «յոյժ տկար եւ
անխել». բայց եւ այնպէս պարապած գրչա-
գրութեամբ: 1273ին Ստեփանոս հօր յանձնա-
րարութեամբ օրինակած է Միքայէլ Ասորւոյ
ժամանակագրութիւնը, որ պահուած է Երու-
սաղէմի Թ. 32 ձեռագրին մէջ. 1313ին ալ
արտագրած է իր սեպհական պիտոյից հա-
մար Ս. Եփրեմի Կցուրդք կամ Ասացուածք
կոչուած գիրքը, պահուած, մասամբ պակա-
սաւոր, Էջմիածնի Թ. 821 ձեռագրին մէջ:
Իսկ 1273ին հեղինակած է Թաթարաց Պատ-
մութիւնը:

Գրիգոր, թէեւ ինք զինքը կ'անուանէ
«բանի սպասաւոր» «առաջնորդ» եւ այլն,
բայց էր աստիճանով «քահանայ». այսպէս
ալ կը նկատէին զինքը ժամանակակիցները,
ուստի չէ կրած ան երբ եւ իցէ «վարդապետ»
պատուանունը:

Միանձն մը, որ աւելի քան 60 տարի
իր բնակութիւնն ունեցած է Ակների վանքի
հովանւոյն տակ, կրնանք առանց վարանելու
կոչել զինքը Ակներցի: Շատ հաւանական է
որ ծննդեամբ ալ ըլլայ Կիլիկեցի: Տարբեր է
իրմէ միւս այն Գրիգոր Ակներցին, որ հա-
ւանօրէն Ակներ գիւղէն էր եւ կը յիշուի
1332—1335 տարիներուն: Ուրիշ է դարձեալ
համանուն եւ արդիւնաւոր գրիչն Գրիգոր
որդի Վահրամայ, որ բնակութեամբ հաւա-
նօրէն Ջորի Ս. Թորոսցի, 1325—1334 տա-
րիներուն օրինակութիւններ կատարած է
Ակների մէջ:

Հ. Մ. Չամչեան[4], նկատի առնելով Թա-
թարաց Պատմութեան այն տեղիքը, ուր
կ'ըսուի, «ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ փոխե-
ցաւ ի Քրիստոս աւագ եւ փառաւոր վարդա-
պետն մեր Վանական եւ սուգ մեծ եթող մեզ.
եւ ոչ թէ միայն մեզ աշակերտելոցս նմա,
այլ եւ ամենայն աշխարհի» (էջ 33), համա-

[3] Պատմ. Թաթարաց, 55 եւ 64:
[4] Պատմութիւն Հայոց, Գ., էջ 187, 240:

րած է, թէ պատմագիրը նաեւ ինք զինքը
Վանականի աշակերտներու մէջ թուած է:
Այս կարծեաց թերեւս նպաստաւոր երեւցած
է նաեւ միւս տեղիքը. «եւ տարան (Թաթարք)
զինքն, զփառաւոր վարդապետն մեր Վանա-
կան, ծառայ՝ աշակերտօքն իւրովք» (17):
Ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ, հոս պատմողն
ոչ թէ պատմագիրն է, այլ իւր տեղեկատուն,
որ արեւելցի է:

2. Պատմութիւն Թաթարաց: Գրուած-
քիս սկզբնագիր օրինակը կը գտնուի Երու-
սաղէմի Թ. 32 ձեռագրին մէջ[5]: Ձեռագիրս,
35 × 25 հմ. մեծութեամբ, գրուած է երկ-
սիւն, 319 թուղթ (638 էջ), բոլորգրով,
Ակների վանքին մէջ: Կը բովանդակէ Մի-
քայէլ Ասորւոց Պատրիարքի (1166—1199)
ժամանակագրութիւնը, թարգմանուած 1246ին
ի Հռոմկլայ: Այս թարգմանութիւնը հասած
է մեզի երկու խմբագրութեամբ, որոնք կ'են-
թադրեն հասարակաց բնագիր մը: Տ. Սա-
ւալանեանց հրատարակեց այս երկու խմբա-
գրութիւններն ալ ուրոյն ուրոյն հատորներու
մէջ, մին 1870ին եւ միւսն 1871ին, երկուքն
ալ Երուսաղէմ: Մինչ առաջին խումբը բազ-
մաթիւ ձեռագիրներու մէջ աւանդուած է,
երկրորդէն հասած է միակ օրինակ մը Երու-
սաղէմի յիշեալ Թ. 32 ձեռագրին մէջ, որուն
բովանդակութիւնն է.

ա. Տեառն Միքայէլի Ասորւոց պատ-
րիարքի ժամանակագրութիւն յԱդամայ
սկսեալ մինչեւ առ մեզ: — Ես, եղբարք ա-
տուածասէրք եւ ուսումնասէրք, հայելով ի
բազմութիւն ժամանակագրաց... Թղ. 1ա—
261բ (տպ. 1—503) եւ (Յաղագս Քահա-
նայութեան) 294ա—316ա (1—45): Միքայէլ
Ասորի աւարտած էր իր ժամանակագրու-
թիւնը 1195ի դէպքերու յիշատակութեամբ:

բ. Հայ թարգմանիչը կամ ուրիշ մը կցած
է անոր ժամանակագրական յաւելուած մը,
որ համառօտիւ Լեւոն Ա. թագաւորի գոր-
ծունէութիւնն դրուատելէ եւ մահը (1219)
յիշելէ ետքը (տպ. 503—507), կը յատա-
բարէ. «Եւ է այժմ թիւն Հայոց ՈՂԵ» (1246),
որ թարգմանութեան տարին է: Ապա կ'ըսուի.
«Այլ որ ինչ ի միջոցի աստ եղեն, եւ զայն
ասասցուք համառօտ». ուստի կը խոստա-
ցուի 1219—1246 տարւոյ համառօտ ժամա-
նակագրութիւնը տալ. բայց մենք կը գտնենք

[5] Ձեռագրիս նկարագրութիւնը տուած է Արտա-
ւազդ արքեպ. Սիւրմէեան, Ցուցակ հայերէն ձեռա-
գրաց Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի, Վենետիկ
1948, էջ 141—145:

միայն ՈԿԵ (1216)—ՈՀԸ (1229) տարիներու
ժամանակագրութիւնը (տպ. 507—525):

Կը յաջորդէ Գրիգոր գրչի յիշատակա-
րանը. «Ի թուականին Հայոց ՈՀԸ. կատա-
րեցաւ աշխարհապատում պատմութիւնս տէր
Միխայէլի սուրբ պատրիարքին Ասորւոց,
զոր սուղիւ գրեաց ծայրաքաղ առնելով
յաստուածաստեղծ մարդոյն Ադամայ... որ
են թիւք ամացն յելիցն Ադամայ մինչեւ ի
ժամանակ կատարելոյ գրոցս ի ձեռն Մի-
խայէլի Ասորւոց պատրիարքի ամք ՑՆԼ
(1229/30): Եւ այժմ է թիւս Հայոց ՉԻԲ
(1273), որ գրեցաւ գիրքս ձեռամբ տառա-
պեալ Գրիգորոյ, զոր կամաւքն Աստուծոյ
գրեցուք եւ մեք զպակասութիւն սորա ա-
մաց քառասուն եւ չորից» (տպ. 525—526):

գ. Ասկէ կը տեսնուի, որ այն գաղափար
օրինակը, զոր ստացած էր Աւագ (Մլիճոյ *)
անապատի տէր Թադէոս հօրմէ, կ'աւարտէր
ՈՀԸ տարւով: Խոստացուած ԽԴ տարիներու
պատմութիւնը արդեամբք ալ զետեղուած է
յիշատակարանէս ետքը, այսպիսի խորագրով
(Թղ. 262ա—297բ). «Պատմութիւն վասն ազ-
գին Նետողաց, թէ ուստի՛ կամ յորմէ ցեղէ
անեցան եւ տիրեցին բազում աշխարհաց եւ
գաւառաց». այս մասը կը սկսի եւ կ'աւարտի.
«Յետ ելանելոյ աստուածաստեղծ մարդոյն
Ադամայ ի դրախտէն...: Կատարեցաւ Պատ-
մութիւն Տաթարիս գործելոց քառասուն եւ
չորք ամաց. բայց համառօտ եւ ոչ ամենն»:

Նաեւ այս մասին վերջը կցած է բարե-
խիղճ հեղինակ-գրիչը յիշատակարան մը.
«Յամի եւթն հարիւրերորդի քառասներորդի
<երկրորդի> թուականութեանս Հայոց
գրեցաւ աշխարհապատում տառս այս հրա-
մանաւ սուրբ եւ փառաւորեալ հօր Ստեփա-
նոսի Ականց անապատիս. այլ եւ կամակցու-
թեամբ փակակալի սուրբ անապատիս Վար-
դանայ եւ ամենայն եղբայրութեանս՝ քահա-
նայից եւ կրաւնաւորաց, ձեռամբ տառապեալ
գրչի Գրիգորոյ սպասաւորի բանին...»: Իսկ
ձեռագրին վերջը բարեհաճած է ստացիչը,
Ստեփանոս վանահայր իր կողմէն ալ յիշա-
տակագրութիւն մը զետեղել, ուր կը գրէ ի
մէջ այլոց. «Արդ ես նուաստս յամենայնի
Ստեփաննոս հայր Ականց անապատիս, ետու
գրել զՊատմութիւն տեառն Միխայելի պատ-
րիարգի Ասորւոց, զոր է գրեալ ծայրաքաղ
յԱդամայ մինչեւ ի Ծնունդն Քրիստոսի Աս-
տուծոյ մերոյ եւ ի Ծնընդենէն Քրիստոսի

* Տես § 11:

մինչեւ ի Հայոց Թուականին վեցհարիւր յեւթանասուն եւ յութն (1229) եւ զՊատմութիւն Տաթարին, այսինքն ազգին Նետողաց ԽԴ ամաց գործելոց մինչեւ առ մեզ, վասն իմանալոյ զանցաւորութիւն սուտ եւ պատրող կենցաղոյս[6]՝ ընթերցողացդ եւ լսողացդ...» (տպ. Բ. Մաս, էջ 43—45):

Սալալեանց, որ այս ձեռագրէն հրատարակած էր Միքայէլի Ժամանակագրութիւնը 1871ին, կանխած էր այս մասը իբրեւ «Թաթարաց Պատմութիւն» առանձին հրատարակել Երուսաղէմ 1870ին, փոքրադիր եւ մանրագիր: Նոյնը միեւնոյն տարւոյն, լոյս ընծայեց նաեւ Քերովբէ Պատկանեան Պետերբուրգ, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք:

3. Գրիգորի խոստովանութիւնը «գրեսցուք եւ մեք զպակասութիւն սորա (այսինքն շարունակութիւնը նախորդ մինչեւ 1229 հասնող ժամանակագրութեան «մինչեւ առ մեզ», այն է 1273, «ամաց քառասնից եւ չորից» եւ դարձեալ Ստեփաննոս վանահօր վկայութիւնը, թէ Գրիգոր գրչի «ետու գրել զՊատմութիւն տեառն Միխայելի... եւ զՊատմութիւն Տաթարին... ԽԴ ամաց <դիպացն> գործելոց մինչեւ առ մեզ» յայտնաբարբառ կը հաստատեն, թէ այս Թաթարաց Պատմութեան հեղինակն է Գրիգոր քահանայ, Ակների «սպասաւորն բանի» եւ Միքայէլի Ժամանակագրութեան գրիչը 1273ին: Ուշագրաւ է որ Գրիգոր ճիշդ այս Թաթարաց Պատմութեան վերջը պատշաճեցուցած Յիշատակարանին մէջ կը չեշտէ, թէ «գրեցաւ աշխարհապատում տառս այս հրամանաւ... հօր Ստեփաննոսի... այլ եւ կամակցութեամբ փակակալի... Վարդանայ եւ ամենայն եղբայրութեանս»: Ինծի կը թուի թէ այս կամակցութիւնը կը հայի առաւելապէս Թաթարաց Պատմութեան, այս ինքն, որ այն գրուի եւ զետեղուի Միքայէլի Ժամանակագրութեան եւ Յաղագս Քահանայութեան գործերու մէջտեղ:

Թէ Գրիգոր գրչի «գրեսցուք»ը յօրինենք, յերիւրենք, հեղինակենք իմաստով հարկ է հասկնալ, կը վկայեն նաեւ հիները, յատկապէս այն անանուն ցանկագիրը, որ կազմած է, հաւանօրէն ԺԷ դարու վերջին քառորդին, «Ցանկն պատմագրաց», ուր արձանագրած է իբրեւ ժամանակագրական կարգով ԼԳ. պատմագիր՝ «Գրիգոր Պատմագիրք. եւս վասն ազգին Թաթարաց մինչեւ ի ժամանակս Կոստանդնի Մեծի կաթողիկոսին[7]»: Առանց տարակուսի Պատմագիրքս ծանօթ եղած է իրեն Միքայէլ Ասորւոյ Ժամանակագրութենէն, զետեղուած «Յաղագս Քահանայութեան» գրուածքէն յառաջ. եւ որովհետեւ այս գրութեան թարգմանութիւնը (Ժամանակագրութեան հետ) կատարուած է 1246ին Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսի օրով, հետեւցուցած է, թէ 44 տարիներու Ժամանակագրութիւնը, այսինքն Թաթարաց Պատմութիւնը շարունակուած է «մինչեւ ի ժամանակս Կոստանդնի»: Ա՛յս ցանկն է, զոր տեսած է 1839ին Տէր Ստեփան Տէր Յովհաննէսեան յԱսպահան, եւ համարած է «Ցանկ մի գրչագիր մատենից», ուր կարգացած է նաեւ «Գրիգոր պատմագիր վասն ազգին Թաթարաց» եւ հաղորդած Վենետիկի Մխիթարեանց Աբբահօր[8]: Սոյն հաղորդագրութեան վրայ յեցած էր նաեւ Հ. Ղ. Ալիշան[9], երբ կը գրէր. «Թաթարաց վրայ գրողներու կարգին հարկ է յիշել եւ Գրիգոր Պատմիչ մի... վասն զի յիշուի երկու երեք Ձեռագրաց ցանկերու եւ Պատմըչաց շարքի մէջ. մէկն գրէ. «Գրիգոր Պատմագիր վասն Թաթարաց». միւս մի՝ նոյնպէս, եւ մինչեւ Ա. Կոստանդին կաթողիկոսի ժամանակ. երրորդ մի գրէ, թէ Գրիգոր վարդապետ յԱկանց անապատի վանս Կիլիկիոյ՝ հրամանաւ Ստեփաննոսի վանահօր՝ Միխայէլի Ժամանակագրութեան դադրած տեղէն՝ շարունակեր է զՊատմութիւնն ԽԴ տարի եւս, յատկապէս զԹաթարաց գրելով[10]: Այսքան յիշատակք, կ'ըսէ Հ. Ալիշան, բաւական հաստատութիւն կու տան, թէ Ուռհայեցւոյն շարայարողէն[11] տարբեր համանուն մէկն՝ գրած ըլլայ իր ժամանակին զամէնքը սարսափեցնող նորատեսիլ Նետողաց ազգին ասպատակութեանց վրայ»: Հ. Ալիշան չէ անդրադարձած, թէ հոս խօսքը այն «Թաթարաց պատմութեան» վրայ է, որ լոյս տեսած էր 1870ին Երուսաղէմ եւ Պետերբուրգ (Մաղաքիա աբեղայի անունով):

Զարմանալի է Տ. Սալալեանց, որ նախ 1860ին խօսք ընելով Երուսաղէմի Թ. 40 (այժմ Թ. 32) ձեռագրին վրայ կը գրէր[12], թէ Մ. Ասորւոյ Ժամանակագրութիւնը գրուած է «հրամանաւ հօր Ստեփաննոսի Ականց անապատի եւ ձեռամբ Գրիգոր վարդապետի: Սոր չարագրածն է նաեւ Թաթարաց պատմութիւնը իբր շարունակութիւն Միխայելի գրոց, եւ կը պարունակէ 44 տարուան դէպքեր»: Իսկ 1870ին, երբ լոյս ընծայեց Միքայէլ Ասորւոյ Ժամանակագրութեան Ա. խմբագրութիւնը, էջ 531 ծանօթութեան մէջ նկատի առնելով 1218—1229 տարիներու Ժամանակագրութիւնը, որ միայն կը գտնուի Ա. խմբագրութեան ձեռագիրներու մէջ, կը գրէ. «Այսպէս վերջաւորի եւ յերկուս օրինակս. եւ թուի այս կա՛մ Վարդանայ գրեալ ի թարգմանելն, եւ կա՛մ Գրիգորի երիցու Ականց անապատի, որոյ ինքնագիր է օրինակս (իմացիր Թ. 32): Սակայն Վարդանայ տալի են այսոքիկ. զի եւ Գրիգոր երէց ի վերջ յիշատակարանին որ ի վերջ Պատմութեանս է, ասէ. գրեցաւ գիրքս ձեռամբ տառապեալ Գրիգորոյ...: Գրեսցուք եւ մեք զպակասութիւն սորա զամաց ԽԴիցն: Տէր Աստուած ողորմեայ Վարդանայ ծառայի քո յաւուր գալստեան քո. եւ յաւելու զՊատմութիւն Թաթարաց»:

Նոյն տարւոյն տպագրուեցաւ նաեւ «Պատմութիւն Թաթարաց Վարդանայ պատմըչի հանեալ ի ձեռագիր օրինակաց Թանգարանի Ս. Յակովբեանց», Երուսաղէմ 1870: Ցառաջաբանին մէջ (էջ 7) կ'ըսուի. «Գրեալ է Վարդանայ պատմչի յաշակերտացն Վանականայ վարդապետի ի ԺԳ դարու, ի 1247 եւ ընդօրինակեալ ի 1272. եւ օրինակն զոր ունիմք ի ձեռս ձեռագիր է նորին Գրիգորի երիցու Ականց անապատի ի Կիլիկիա: Օրինակս չունի առանձին յիշատակարան զգրողին ուրեք. սակայն ի լուսանցս օրինակին ուրեք գրեալ նովին ձեռագրով. «Ողորմեա, Տէր, Վարդանայ ծառայի քո»: Նա եւս՝ կից է օրինակս Միխայելի Ասորւոց կաթողիկոսի Ժամանակագրութեանն, որ յայտնի թարգմանութիւն է նորին Վարդանայ ի յիշատակարանին ծանուցեալ: Եւ լեզուն եւ ընթացք պատմութեանն իսկ վկայեն զսա նորին լինել հեղինակութիւն»: Պատճառաբանութիւններ, որոնց հիմ կը պակսի: Նախ իսկ Միքայէլի Ժամանակագրութեան թարգմանութիւնը Ա. խումբի ձեռագրաց համաձայն կատարուած է ՈՂԷ (1248) եւ ըստ Բ. խումբի ձեռագրին՝ ՈՂԵ (1246) տարւոյն: Երկրորդ Թաթարաց Պատմութիւնս, որ 44 տարիներու շրջան մը կ'ընդգրկէ, կը սկսի 1229 եւ կը հասնի 1272, երբ Վարդան պատմիչ վախճանած էր: Երրորդ ի լուսանցս, նաեւ Յիշատակարաններու մէջ յաճախ յիշուած Վարդանները Գրիգոր գրիչ կը զանազանէ Վ. փակակալ եւ «միւս» Վարդան. վերջինս յետոյ եպիսկոպոս եղաւ: Իսկ լեզուի զանազանութեան մասին կ'արժեն դեռ Հ. Ղ. Յովհաննեանի եւ Հ. Հ. Ոսկեանի ապացոյցները:

Թաթարաց Պատմութեանս հրատարակիչն է Տ. Սալալեանց, որ, երբ Հ. Ղ. Յովհաննեան (1890) անդրադարձաւ իր այս տեսութեանց անպատեհութեան, փութաց չքմեղել ինք զինքը այսպէս. «Թաթարաց պատմութեան տպագրութեան մէջ, որ մեր բացակայութեան միջոցին պատահեցաւ անփորձ եւ ինքնապարծ համբակ աբեղայի, մի ձեռօք, ագիտաբար Վարդանայ տրուած է հեղինակութիւնը[13]»: Անշուշտ այս անհաճոյ ձեռնմխութիւնն վաղուց պարզուած պիտի ըլլար, եթէ Սալալեանց Միքայէլի Ժամանակագրութեան Բ. հրատարակութեան Յառաջաբանին մէջ անդրադարձած ըլլար այս կէտին: Հոս կը կարդանք լոկ. «Իսկ որ ինչ յաղագս Գրիգոր վարդապետի են գիտելիք, որ է գրիչ հայերէն բնագրիս, որ խոստանայ յեր. 528, գրել զանցս 44ից ամաց, սկսեալ յամէ 1248 (!) մինչեւ 1272, այն է զյարձակումն Թաթարաց ի Հայս, որոյ գործ ընծայի յազգիս մերում Մաղաքիայի ուրումն աբեղայի, խօսեցեալ է մեր արդէն ի յառաջաբանի նոյն Թաթարաց, տպեալ ի սուրբ Աթոռս յամի 1870» (էջ ԺԵ):

Աւելի պայծառ արտայայտուեցաւ Սալալեանց 1891ին. երբ Թաթարաց Պատմութիւնը կանխող Յիշատակարանին պարբերութիւնը «Գրեսցուք եւ մեք զպակասութիւն սորա՝ ամաց ԽԴ» կ'իմանայ. «Քառասուն եւ չորս ամաց բաժին գրքին ընդօրինակութեան Թուականէն, այն է 1272է առաջ է, որ է ըսել 1228 թուականէն սկսեալ...: Սոյն վաւերական տեղեկութիւնները կարդացողն առանց երկմտելու 44 ամաց պատմութիւնն Թաթարաց՝ Գրիգորի պիտի ընծայէ, եւ ոչ ուրիշի կամ Մաղաքիայի, ինչպէս սխալ աւանդութիւն մը տարածուած է[14]»:

---

[6] Պատմութիւն Թաթարաց, էջ 71:

[7] Էջմ. Թ. 2271: Նոյնը Հ. Գ. Գալէմքեարեան, Պատմութիւն հայ լրագրութեան, Վիեննա 1893, էջ 207:

[8] Ճառք Ս. Աթանասի. Վենետիկ 1899, էջ Զ—Է:

[9] Հայապատում Ա. էջ 110 «Գրիգոր վարդապետ»:

[10] Նկատի ունի Սալալեանցի տողերը «Միութիւն, հանդէս Հաշտենից» ի մէջ:

[11] Այս ինքն Գրիգոր Քեսունցիէն:

[12] Միութիւն, հանդէս Հաշտենից (1860 Կ. Պոլիս), Թ. 6, էջ 42:

[13] Ծաղիկ, 1891, էջ 113բ:

[14] Ծաղիկ, անդ, 113ա:

© National Library of Armenia

4· «Մաղաքիա աբեղայ»: Առաջինը Հ· Միքայէլ Չամչեան եղաւ, որ Մաղաքիա աբեղայի անունը իբրեւ հեղինակ Թաթարաց պատմութեան, հրապարակ դրաւ: Իր Հայոց Պատմութեան Ա· հատորի սկիզբն աղբիւրներու ցանկին մէջ կը ներկայանայ «Մաղաքիա աբեղայ յԺԳ· դարուն՝ փոքր մի յետոյ քան զԿիրակոս եւ զՎարդան, ի ժամանակս Լեւոնի Գ. արքայի, եւ Յակոբայ կաթողիկոսի Կլայեցւոյ: Սա արար զՊատմութիւն յարձակման Թաթարաց յաշխարհն Հայոց, եւ այլ ինչ գործոց, ցամն Տեառն 1272 [15]»: Իսկ Գ. հատորի մէջ թուելով Վանական վարդապետի չորս աշակերտները, կ'աւելցնէ· «որոց աշակերտակից համարի եւ Մաղաքիա աբեղայ [16]»: Այլուր կը գրէ· Հեթում Ա· «երբեմն գնացեալ ի վանս Ականց (որ թուի լինել սուրբ ուխտն Ակներոյ, ուր եւ կրօնաւորեալ էր Մաղաքիա աբեղայ՝ որ պատմէ զայս)» են [17]: Ի վերջոյ Գ. հատորի Յաւելուածին՝ ժամանակագրական տախտակներու մէջ (էջ 87) կ'արձանագրէ յամն 1263· «Մաղաքիա աբեղայ պատմիչ»:

Այսպէս ծնունդ առած է Մաղաքիա աբեղայ, իբրեւ պատմագիր, տեղով եւ ժամանակով ճշդուած անոր գործունէութիւնը· այնպէս որ կարող էր անոր արժանաւոր տեղ յատկացնել Հայոց գրականութեան պատմութեան մէջ Գերապ. Սուքիաս Սոմալեան [18]. „Molto più pregiata non tanto per lo stile, quanto per le utilissime cognizioni, che somministra, è la Storia delle scorrerie de' Tartari, e delle stragi fatte da esso loro in Asia, e specialmente in Armenia fino all' anno 1272, di cui fu autore un monaco chiamato Malachia, condiscepolo secondo alcuni del suddetto Ciriaco.“ Որո՞նք են այդ ոմանք»: Կը յիշեն նաեւ Նոր հայկազեան լեզուի Բառգրքի հեղինակները [19]. «Մաղաքիայ աբեղայի յելս ԺԳ· դարու Պատմութիւն ազգին Նետողաց, այս ինքն զալստեան Թաթարաց ի Հայս: Ստորին ոճով»:

Քանի որ Հ. Մ. Չամչեան կ'օգտուի «Մաղաքիա»ի Պատմութենէն եւ ՆՀԲի հեղինակները անկէ բառեր կը քաղեն, հարկ է ենթադրել, թէ «Թաթարաց Պատմութենէն» օրինակ մը գոյութիւն ունեցած ըլլալու է Վենետիկի Մխիթարեան Մատենադարանի մէջ: Արդեամբք ալ 1847ին այդ ձեռագրէն օրինակութիւն մը նուիրաբերուած է Պետերբուրգի Ակադեմիային, որ ապա զետեղուած է նոյն քաղաքի Ասիական Թանգարանի մէջ: Այս ձեռագիրը աչքի առաջ ունեցած են Մ· Բրոսէ եւ Ք· Պատկանեան:

M. Brosset փութաց ամբողջութեամբ թարգմանել «Մաղաքիայի» այս Պատմութիւնը գաղղիերէնի, զոր զետեղեց Ouvrage de Malakia-Abégha, ou Malakia-le-Moine խորագրով իր Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie գործին մէջ, St. Pétersbourg 1851, էջ 438—467: Իսկ քսան տարի ետքը Քերովբէ Պատկանեան նախ հրատարակեց բնագիրը· Մաղաքիայ աբեղայի Պատմութիւն վասն ազգին Նետողաց· Ս· Պետերբուրգ 1870, էջք 64· եւ ապա տուաւ ռուս թարգմանութիւնը· Історія Монголовъ инока Малакіи. XIII вѣка. Переводъ и объясненія К. П. Патканова. С. Петербургъ 1871, 8⁰ էջ 7 IX + 106 (էջ 57—106 ծանօթութիւններ):

5· Առաջին անգամ Տիգրան Սաւալանեանց եղաւ, որ բողոքեց այս վերագրումի դէմ, յօդուածով մը, որ վերնագիր կը կրէր· «Մաղաքիա աբեղայ չէ հեղինակ Պատմութեան Թաթարաց գրքին· Ծաղիկ լրագիր 1891 (Կ· Պոլիս), Թ· 10, էջ 112—113· եւ հարազատ հեղինակ կը մատնանշէր Գրիգոր «վարդապետը»: Այս բողոքի առիթ տուած էր Հ. Ղ. Յովսէփեանի յօդուածն «Մաղաքիա աբեղայ» [20]: Արձագանգ չգտաւ սակայն այս ձայնը· Հ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում Ա·, էջ 109—110, նկատի ունի դեռ «Մաղաքիա աբեղայ»· նոյնպէս Պատմութիւն հայկական դպրութեան. Բ.[2] (Վենետիկ 1905), էջ 112—115 կը շարունակէ խօսիլ «Մաղաքիա աբեղայ»ի վրայ, «որ ԺԴ· դարու պատմիչ մըն է» (հմմտ· նաեւ Ծաղիկ, 1891, էջ 113 գ)· անոնց կարգին նաեւ Հ. Հ. Ոսկեան, Յովհաննէս Վանական եւ իւր Դպրոցը, Վիեննա 1922, էջ 114—122:

Անշուշտ հիմ մ'ունէր Հ· Չամչեան, Թաթարաց Պատմութեան հեղինակը «Մաղաքիա աբեղայ» համարելու: Անոր զաղտնիքը թաղնուած է այն ձեռագրի մէջ, զոր ձեռքի տակ ունեցած է Մխիթարեան Հայրը: Վենետիկի Մխիթարեան Մատենադարանի համառօտ ցանկ մը, զոր ունիմ աչքի առաջ, մատնանիշ կ'ընէ, թէ «Մաղաքիայ աբեղայի Պատմութիւն ազգին Նետողաց կամ Թաթարաց» կը գտնուի Սոկրատի Ա· օրինակին մէջ, էջ 424—468: Այս ձեռագիրը ներկայիս կը կրէ Թ· 781 եւ գրուած է ՌՀԳ (1624) տարւոյն Կ· Պոլիս Մաղաքիա վարդապետի համար [21]: Ձեռագրին մէջ Թաթարաց Պատմութիւնը կը կանխէր «Գաւազանագիրք յաղագս երեւելի աթոռոյ առաջնորդաց» (որ մասն կը կազմէր Միքայէլ Ասորւոյ «Յաղագս Քահանայութեան» գլխոյն), էջ 393—421· ասկէ յառաջ էր հաւանօրէն Փ. Սոկրատ: Ձեռագիրս ըստ ամենայն հաւանականութեան իրեն դաղափար-օրինակ ունեցած է Երուսաղէմի Թ. 960, գրուած ՌԾԱ (1602) թուին, Բարսեղ գրչէ «ի վայելումն Մաղաքիա վարդապետի [22]»: Ձեռագրիս նկարագրութիւնը տեսայ ես Խապայեան Սահակ կաթողիկոսի Յուցակին մէջ: Երուսաղէմի Թ. 32 ձեռագրին վերջին յիշատակարանի տողերս «Արդ ես նուաստս յամենայնի Ստեփաննոս հայր Ականց անապատիս խոու գրել զՊատմութիւնս...» հոս, Թ. 960ի մէջ, վերածուած է· «Արդ ես նուաստ յամենայնի Մաղաքիա ապաաւոր բանի գրեցի զՊատմութիւնս...»: Իսկ Թ. 32ի Յիշատակարանին Բ. մասը՝ «Արդ ես եղկելի գրիչս Գրիգոր...» բոլորովին անտեսուած է:

Կ'ենթադրեմ, թէ նաեւ Վենետիկի Թ· 781 ձեռագրին մէջ պահուած է այս կեղծուած Յիշատակարանը: Բայց ինձ բոլորովին անիմանալի է, թէ «Մաղաքիա ապաաւոր բանի» ինչպէս Հ. Չամչեանի քով եղած է «Մ· աբեղայ»: Թերեւս Մաղաքիա իբրեւ միաբան Ակների վանքին նկատուած է «աբեղայ»: Ամէն դէպքին կեղծիք մըն է «Մաղաքիա աբեղայ» իբրեւ հեղինակ Թաթարաց Պատմութեան:

6· Մաղաքիա Թոխաթեցի: Այս «Մաղաքիա ապաաւոր բանի» կարող է ըլլալ միայն Մաղաքիա Վ. Թոխաթեցի, որ գրասէր անձ էր: Սա ՌԾԱ· (1602) թուին կը գնէ «ի ձեռաց անօրինաց» Իգնատիոսի Մեկնութիւնն Ղուկասու Աւետարանին, գրուած 1381ին [23]: Յովհաննէս Գրիչ Ամիթի մէջ կ'օրինակէ 1613ին Ներսէս Շնորհալոյ Մեկնութիւնն Մատթէի «ի վայելս գերապանծ րաբունւոյն ...տէր Մաղաքիա աստուածաբան վարդապետին Թօխաթցոյ» (Էջմ· 1245): Սիմէոն Լեհացի այս 1613 տարւոյն, գարնան հանդիպած է իրեն ի Թոխաթ, եւ 1614ին յԱմիթ [24]: Կը պատմէ Գրիգոր Դարանաղցի [25], թէ Մաղաքիա վարդապետը 1625ին այցելած է Վենետիկ եւ 1634ին առանձնացած է Վանայ ծովու կղզիներէն միոյն վրայ եւ հոն ալ վախճանած:

7· Նկարագիր: ԺԳ· դարուն, երբ ողողեց թաթարական հեղեղը առաջաւոր Ասիա, ի մէջ այլոց Հայաստան եւ դրացի աշխարհներ, չատերը գրիչ ձեռք առին նկարագրելու «Նետողաց ազգի» դէմքն ու նկարագիրը, դաժանութիւններն ու կենցաղն ու բարքը, դաժանութիւնները: Կ'ըսուի, թէ առաջինն եղած է անոնց թուին մէջ Վանական վարդապետ († 1251), որ ոչ միայն ականատես եղած է այն անցքերուն, այլ եւ իր անձին վրայ զգացած է անոնց վայրագ հարուածները: Անյիշատակ չէին կարող թողուլ այդ աշխարհաաւաան անցքերը նաեւ Վանականի երկու պատմագիր աշակերտները՝ Կիրակոս Գանձակեցի եւ Վարդան եւ ի վերջոյ Ստեփանոս Օրպէլեան: Մինչ անոնք Թաթարներու բռնապետութեան տակ գրի կ'առնէին իրենց տեսածները, Սմբատ սպարապետ եւ Գրիգոր Ակներցի կը գրէին Հայկական Կիլիկիա, որ թէպէտ դաշնակից կը նկատուէր Թաթարներու, բայց կը գտնուէր յայս կոյս անոնց տիրապետութեան սահմաններէն:

Վանական, Կիրակոս, Վարդան, Սմբատ եւ Ստեփանոս ականատես եւ ականջալուր էին իրենց պատմած դէպքերու: Ոչ այսպէս Գրիգոր Ակներցի: Սա 1273ին հազիւ 23 տարեկան քահանայ միանձն էր Ակների վանքին մէջ: Անոր ծննդավայրը թէեւ ծանօթ չէ յանուանէ, բայց առանց տարակուսի Կիլիկեցի էր ան: Ուստի անկարելի էր, որ ան 1228—1273 տարիներու դէպքերը, յատկապէս այն անցքերը, որոնց թատերաբեմը Արեւելք էր, իբրեւ ականատես կամ ականջալուր գրի առ-

[15] Պատմութիւն Հայոց, Ա. էջ 16—17:
[16] Անդ, Գ. էջ 187 եւ 240:
[17] Անդ, Գ. էջ 267:
[18] Mons. Placido Sukias Somal, Quadro della Storia letteraria di Armenia. Venezia 1829, p. 112—113.
[19] Վենետիկ 1838, Ա. Նախադրութ., էջ 14բ:

[20] Հանդ. Ամս. 1890, էջ 35—36 (= Հետազօտութիւնք նախնեաց ուսմկօրէնի վրայ, Վիեննա 1897, էջ 239—249):

[21] Հ. Բ. Սարգիսեան, Տեսութիւն Սեղբոստրոսի պատմութեան, Վենետիկ 1893, էջ 1—2, ծան.: Մ. Վ. Տէր-Մովսէսեան, Սոկրատի Սքոլաստիկի Եկեղ. Պատմութիւն, էջ ԼԲ (ձեռագրին թիւը սխալմամբ նշանակուած է 990):
[22]

[23] Հ. Մ. Պոտուրեան, Հաւաքածոյ Յիշատակարանաց (անտիպ):
[24] Սիմ. Լեհացի, էջ 187 եւ 209 եւ ծան.:
[25] Գր. Կամախեցի· 291, 382, 363—364:

© National Library of Armenia

նէր: Իր հաղորդագրութիւնները, սակայն, ճշգօրէն կը համապատասխանեն այն իրադարձութիւններու, որոնց նկարագրութիւնը տուած են հայ եւ օտար ժամանակակիցներ. Գրիգոր կը նկատուի իր Պատմութեան մէջ արժանահաւատ: Այս արժանահաւատութիւնը յեցած է անշուշտ ականատեսներու եւ ականջալուրներու վկայութիւններու վրայ. անոնք ապրած էին տեղւոյն վրայ, հանդիսատես եղած անցքերուն, հետաքրքրուած պատճառներով, մէկ խօսքով իրազէտ եւ քաղաքագէտ անձնաւորութիւններ եղած են:

Ակների մեծահռչակ մենաստանը հիւրասիրած է իր յարկին տակ այդպիսի անձնաւորութիւններ: Այն տեղ դեգերած է երկար ժամանակ Դաւիթ Բջնեցի (1261էն ի վեր). տէպ տէպ այցելած է վանքս Հեթում Ա· Թագաւոր· անշուշտ եկած էին հոն նաեւ Արեւելքէն այցելուներ, անոնց թուին մէջ Կիրակոս Գեաիկցի (Արեւելցի), որ 1269ին Յայսմաւուրքն խմբագրեց ի Սիս, Սոսթենէս վարդապետ, հաւանօրէն համանուն աշակերտն Վանականի, որ 1270—1280 շրջանին կը յիշուի գովութեամբ· կը լսեմ յիշել այլ քաղաքագէտ եւ զինուորական անձնաւորութիններ, որոնք ԸԱայ Թագաւորին հետ, Ըլայ առանձին պատուած են Ակների վանքն իրենց այցելութեամբ: Այս այցելուներու առթիւ մշակած առուլիներու ժամանակ առանց տարակուսի խօսքը դարձած պիտի ըլլայ նաեւ քաղաքական իրադարձութեանց շուրջը: Կիրակոս Գանձակեցի կը հաւաստէ, թէ Հեթում Ա· երբ դարձաւ Մանկու ղանէն Վարդենիս գիւղը եւ հիւրասիրուեցաւ Քուրդ իշխանէն (1255), «բազում իրս զարմանալիս եւ անծանօթս պատմէր մեզ զբարբարոս ազգաց, զոր տեսեալ էր եւ լուեալ» (էջ 216): Նոյնը ըրաւ անշուշտ Թագաւորը Կիլիկիա վերադարձին: Այսպէս եւ ուրիշներ: Ակների գիտուն միաբանները, պէտք է հաւատանք, թէ այս ամէնը ոչ միայն լսեցին, այլ եւ գրի առին իբրեւ յուշագրութիւններ: Ակների մէջ կար ընդարձակ պատմութիւն մը ժամանակակից անցքերու: Այդ Պատմութենէն համառօտած է Գրիգոր իր «Թաթարաց Պատմութիւնն քառասուն եւ չորս ամաց», կամակցութեամբ Ստեփանոս վանահօր, Վարդան փակակալի եւ համօրէն եղբայրութեան: Այս իմաստով միայն հասկանալի կ՚ըլլայ իր արտայայտութիւնը «գրեցուք եւ մեք», «կատարեցաւ Պատմութիւն Տաթարիս... բայց համառօտ եւ ոչ ամէն»: ուստի իր աղբիւրը աւելի ընդարձակ էր եւ լայնադոյն: Ձեռագրին ստացիչն էր Ստեփանոս վանահայր. հետեւաբար պէտք մը չկար չեշտելու, թէ այն գրուած է նաեւ «կամակցութեամբ» ուրիշներու: Գրիգոր ինքը այլուր սովոր է կիրարկել նման դէպքերու մէջ «ես եղկելի գրիչս Գրիգոր աղաչեմ» եւն:

Թէ արդարեւ խմբագրութիւն է «Թաթարաց Պատմութիւնս, կը զգացուի մտադիր ընթերցմամբ: Առաջին 1228—1265 տարիներու անցքերու մասին տեղեկատուն արեւելցի մըն է, Վանական վարդապետի աշակերտներէն մէկը. որ զՎանական «վարդապետն մեր» կ՚անուանէ (էջ 17, 22), որուն մահը, կ՚ըսէ, «սուգ մեծ եթող մեզ· եւ ոչ միայն մեզ աշակերտելոցս նմա, այլ եւ ամենայն աշխարհիս» այսինքն Աղուանից (33): Ան քաջ ծանօթ է Աղուանից աշխարհի տեղագրութեան· եւ նոր վարչաձեւին· Թաթարք, կ՚ըսէ, «արարին ընդ երեք մասն զաշխարհս ...որ այժմ ունին դեռ եւս» (20): Ան 1264ին տակաւին Աղուանից կողմերը կը գտնուէր, վասն զի մանրամասն նկարագրած է նոյն տարւոյն երեւցած մեծ գիսաւորի ատրճանաբար երեւումն եւ աներեւութանալը (50): Շատ տեղ կիրարկած է թաթարերէն յատկապէս Թաթար դատարանի եւ զինուորական վարչութեան հայող մասնական բառեր, որոնք չէին կրնար Կիլիկեցւոյ մը գրչին տակ իբրեւ տեղական բարբառին մէջ ընդունած փոխառութիւններ երեւան գալ: Այդ բառերէն ինչ ինչ նոյն իսկ աղճատուած կերպարանք առած են տեղ տեղ հաւանօրէն լեզուին անծանօթ արտագրողին շնորհիւ:

Թաթարաց կենցաղի, կրօնի, օրէնքներու եւ Ջանկզխանի մասին տեղեկութիւնները (էջ 11—12) հաւանօրէն Հեթում Ա·ի թելադրութեամբ գրուած են, այսպէս նաեւ Կիլիկիոյ ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեան հայող մանրամասնութիւնները: Ուշադրութեան արժանի է, որ Աղուանից պատմութեան մասին տեղեկատուն իր շրջանը յաճախ «աշխարհս» կը կոչէ: Այսպէս նաեւ Կիլիկիոյ նկատմամբ հաղորդագրութիւններու աղբիւրը· կ՚ըսուի· «իբրեւ լուաւ զայս ամենայն բարկութիւնս, որ գործեցաւ ի Վերին աշխարհն Արեւելից, ապա վասն սիրոյ քրիստոնէից, եւս առաւել վասն իւր սեպհական երկրիս գնաց» Հեթում առ Մանկու ղան (35): Ուր Հեթում Ա· եւ Լեւոն Բ· թագաւորներու խօսքերը ի մէջ կը բերուին, պատմագիրը կ՚արտայայտուի ռամկօրէն լեզուով, որ կը յիշեցնէ Ղազար Փարպեցին, որ նոյնպէս ընտանեկան նկարագիր կու տայ իր խօսքերուն, երբ Վահանի մտածմունքները կ՚արտայայտէ:

Գրիգորի լեզուն առ հասարակ գրաբար հայերէնն է, քիչ շատ կոկուած ձեւի մէջ. կարելի չէ զայն խիստ իմաստով «սովորին ոճ». կոչել, ինչպէս կը ներկայացնէ ՆՀԲ: Հ. Ղ. Ցովնանեանի[26] դատումով Գրիգոր «գրաբարագէտ է եւ հին լեզուաւ գրելու վարժ»: Եւ եթէ տեղ տեղ կիրարկած է «սովորին ռամկաբանութիւն», այդ լեզուն «գրեթէ կը նոյնայ այլ բնիկ Կիլիկեցւոց լեզուին հետ»: Եւ այս շատ բնական է, վասն զի Գրիգոր բնիկ Կիլիկեցի էր:

8· Գրաւոր աղբիւր կը նկատեմ իր գըրոց տակ բացի Աստուածաշունչէն, ուսկից հին վկայութիւններ յառաջ կը բերէ, հետեւեալ գըրութիւնները·

ա· Մեկնութիւն անուանց Եբրայեցւոց· Գրիգոր կը գրէ· «Մեծն Աբրահամ, որ հայր վերամբարձ անուանեցաւ» (էջ 10)· այն է «Աբրամ· Հայր մեծարոյ կամ Հայր բարձրեալ կամ վերամբարձ»[27]: Դարձեալ՝ «Իսմայէլ, որ Թարգմանի լսումն Աստուծոյ» (էջ 10)· բնագիրն ունի «Իսմայէլ· լուր Աստուծոյ»[27]:

բ· Միքայէլ Ասորւոյ Ժամանակագրութիւն (1871): Գրիգոր· «Իսկ յաղախնեացն Աբրահամու, որ են անուանք նոցա՝ միոյն Հագար եւ միւսոյն Կենդուրայ· ի Կենդուրայ ծնաւ Իմրան, որ են Պահլաւք, ուստի Քաջն Արշակ եւ սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչն Հայոց» (էջ 10): Միքայէլ· «Եւ թագաւորեցուցին իւրեանց զԱրշակ Քաջ յորդւոցն Աբրահամու որ ի Կենդուրայ ի Բահլ քաղաքէ» (ըստ Խորենացւոյ) ունի (էջ 76): Տեղիքս Մովսէս Խորենացի Արշակ (Բ· 1)· «Թագաւորեաց (Պարթեւաց) Արշակ Քաջ, որ է ի զաւակէ Աբրահամու ի Քետուրայ ծննդոց»: — Գրիգոր· «Իսկ յԵսաւայ յորդւոյն Իսահակայ ծնան Ցեսաւացիք, որ են Սկիւթացիք, սեաւք եւ վայրագ եւ այլազգք, ի նոցանէ ծնան Բորամիճք եւ Լեզգիք...: Եւ ասի թէ Եդոմայեցիք այլ ի սմա ծննդոցն է՝ որ են Ֆրանգք· ուստի եւ խառնեալ ի միմեանս՝ երեք ազգս այս Հագարու եւ Կենդուրայ եւ Եսաւայ· եւ ծնաւ... Տաթար» (էջ 10—11): Միքայէլ, «Երէցն Եսաւ, որ է Եդոմ· ի նմանէ Եդոմացիք, որ են Փռանկք» (էջ 26): Թէ Գրիգոր ի՛նչ աղբիւրէ տեղեկացած է Եսաւացւոց = Սկիւթացւոց մասին, ինձ անծանօթ է (տես սակայն վարը Թ· գ):

գ· Վարդան Արեւելցւոյ 1246ին Միքայէլի Ժամանակագրութեան վերջը կցած ընդարձակ Ցիշատակարանէն[28] առնուած է «Իսկ սուրբն Ներսէս ասէ — բայց ընդ արեգակն զարմանալին» երկար հատուածը մանր փոփոխութեամբ (էջ 11): Իսկ Վարդան աչքի առաջ ունեցած է Ներսէսի վերագրուած (ինչ ինչ ձեռագիրներու մէջ, այսպէս Վենետիկի Մխիթ· Թ· 257, Թղ· 433ա, Սարգիսեան, Ցուցակ, Բ· 791) Ագաթոնի «վասն անբարի ժամանակին» գուշակութիւններն եւ Մովսէս Խորենացւոյ ընծայուած Աշխարհացոյցը (տպ. Վենետիկ 865, էջ 614): Երկու բնագիրներու՝ Գրիգորի եւ Վարդանայ դէմ առ դէմ համեմատութիւնը տուած է Հ· Հ· Ոսկեան, Վանական վարդապետ եւ իւր Դպրոցը, էջ 118—119:

9· Գրիգոր Ակներցի աւարտած է իր Պատմութիւնն Թաթարաց 1272 տարւոյ վերջերը: 1273 տարւոյն ալ գրուած է այն ձեռագիրը, որ կը պարունակէ գրուածքիս օկզբնագիրը· ուստի ճշդիւ հասցուցած է պատմութեան թելը «մինչեւ առ մեզ»: Իրեն ծանօթ է Լեւոնի թագաւորութեան Դ· տարին, այն է «յետ երից ամաց թագաւորութեան նորա» (էջ 69): Լեւոն ժառանգեց հայրենի գահը իր հօր Հեթում Ա·ի մահէն († 1269 հոկտ· 29) քիչ յառաջ, իսկ օծումն ընդունեցաւ 1271 յունուար 6ին: Այսպէս հաշուելով 1272 կ՚ըլլայ Դ· տարին:

Այլուր, Պատմութեան վերջին հատուածին մէջ, կ՚ըսուի· «ընդ այս աւուրքս յայտնեցաւ պատուական եւ սուրբ Նշխարք Մեծին Ներսէսի հայրապետին Հայոց յիւրեանց հանգստարանին» (էջ 70): Այս Ցայտնութիւնը կատարուած է «ի ժամանակս վերջին, յորում էին ի Ծննդենէն Քրիստոսի ամք ՌՄՀԵ

[26] Հետազօտութիւն նախնեաց ռամկօրէնի, էջ 252—255:

[27] F. Wutz, Onomastica sacra, 2. Hälfte, Leipzig 1915, S. 850.

[28] Ա· Խմբագրութիւն (տպ· 1870ի), էջ 614—615: Ակէ կը տեսնուի, թէ Վարդանի Ցիշատակարանը ամբողջութեամբ կը գտնուէր Գրիգորի գաղափարօրինակին մէջ, բայց արտագրութեան ժամանակ, երբ Թաթարաց Պատմութիւնը զետեղուած է ձեռագրին մէջ, աւելորդ նկատուած է Ցիշատակարանին Թաթարաց Հայոց մասը:

© National Library of Armenia

(ըստ Եւսեբիոսի, այն է 1275—3 = 1272) եւ ի Ս. Գրիգորէ ՋԿԸ (968 + 304 = 1272) ամ եւ ի մահուանէ սրբոյն Ներսիսի՝ ՊՀԲ ամ (կ'ենթադրէ 872 + 400 = 1272) եւ ի թուականին Հայոց... ՉԻԱ (1272), ի հայրապետութեան Հայոց տեառն Յակոբայ... եւ ի թագաւորութեան Հայոց Լեւոնի[29]»։ Ըստ այսմ լուրը հասած է Ակներ 1272—1273 տարւոյն։

10. Յիշեցինք վերագոյն, թէ Թաթարաց մասին գրուածք մ'ունեցած է նաեւ Վանական վարդապետ։ Իր պատմութենէն օգտուած են Կիրակոս Գանձակեցի եւ Վարդան. բայց մեզի չէ հասած այն։ Օգտուելով առիթէս պատմագէտներու ուշադրութեան կը յանձնեմ Երուսաղէմի Թ. 493 ձեռագիրը, գրուած 1780ին, որ Տ. Սաւալանեանցի Ցուցակին համաձայն կը բովանդակէ «Պատմութիւն Թաթարաց», այսպիսի սկզբնաւորութեամբ. «Բայց հաճոյ թուեցաւ մեզ յայսմ. ներկայիս յայտ առնել...»։ Ի՞նչ Պատմագիրք է այս. ո՞վ է անոր հեղինակը եւ ի՞նչ անոր բովանդակութիւնը. ունի՞ որ եւ է աղերս Վանական վարդապետի գրուածքին հետ։ Կ'արժէ քննել ի մերձուստ։

11. Աւագ վանք։ Գրիգոր Ակներցի Միքայելի ժամանակագրութեան վերջը «յիշեցէք, կ'ըսէր, եւ զտէր Թադէոս զհայր Աւագ անապատին, որ զօրինակս շնորհեաց» (Բ. 45)։ Այս արտայայտութեան ձեւը ցոյց կու տայ, թէ վանքս Ակների մերձաւորութեան եղած ըլլալու է, թէեւ Հ. Ղ. Ալիշան իր Սիսուանի մէջ համանուն վանք մը ի Կիլիկիա չէ մատնանշած։ Ինձ կը թուի, թէ այն «Աւագ Մլիճոյն» վանքն է, որուն եկեղեցին կ'անուանուի «Սուրբ Աստուածածնի եւ սուրբ Փրկչին» (էջմ. 199, թղ. 107բ, որուն գրիչն է Կոստանդին)։ Այս Ս. Փրկիչ եկեղեցին եւ անապատը կանգնած է 1241ին Կոստանդին արքայահայր ի ձեռն Թադէոս վարդապետի, որ Հեթում թագաւորի ձեռնասուն որդին էր, ինչպէս ընդարձակ արձանագրութիւնը (Սիսուան, 75) կը յայտնէ։ Մլիճի վանքը կը գտնուէր Պապեռոնի բերդէն ոչ շատ հեռու։ Այս Թադէոս վարդապետ կ'երեւայ թէ յետոյ եպիսկոպոս եւ վանքին հայրն եղած է, կենդանի տակաւին 1273ին։

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

[29] Սոփերք հայկականք. Է. (Վենետիկ 1853) էջ 44—45։

ՏՐԻԵՍՏԻ ՄԷՋ ԹԱՂՈՒԱԾ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐ

Զոյգ դժբախտ դէպքեր ու պարագաներ, ռմբակոծում 1945 Փետր. 2ին Վիեննական Մխիթարեաններու Տրիեստի մէջ ունեցած տան ու եկեղեցւոյն եւ բռնագրաւում նոյներու 1946 Ապրիլ 2ին Յաղթանակող Միացեալ պետութիւններու կողմէ (իբրեւ «գոյք առն թշնամւոյ»՝ Գերմանիայի) պատճառ եղան, որ Ադրիականի ափերուն հիմնուած այդ քաղաքը գտնուիմ։ Գլխաւոր նպատակս էր զանոնք Միաբանութեան վերադարձնել եւ վերանորոգել։ Կարելի եղաւ բաղձացուած արդիւնքը ձեռք ձգել եւ ազատ պահերը օգտագործել այդ երբեմնի հռչակաւոր նաւահանգստին հայ գաղութին պատմութիւնն ուսումնասիրելու՝ այցելելով պետական (քաղաքական) Դիւանը, Թանգարանները, Մատենադարանները, Գերեզմանոցները, ինչպէս եւ եկեղեցիներն ու վանքերը, եւ նոյն իսկ ընտանեկան յարկերը։

Ապագային վերապահելով ընդարձակ գրութիւն մը — «Տրիեստահայ գաղութը» — այժմ սոյն էջերու մէջ կը ներկայացնեմ Տրիեստի մէջ թաղուած հայ եկեղեցականները։

1. Սոյն քաղաքին Լատիններու San Giusto Մայր եկեղեցւոյն նաւին մէջ կան բաւական թուով գերեզմանաքարեր՝ օժտուած արձանագրութիւններով եւ զարդերով կամ խորհրդանիշներով։ Ասոնցմէ մէկուն վրայ՝ կայ մէջտեղը եպիսկոպոսական թագ մը, որուն մէկ կողմը՝ խաչ ու վարդապետական գաւազան իրարու ագուցուած եւ միւս կողմը՝ հայրապետական գաւազան։

Անոր ներքեւ կը հանգչի հայազգի եպիսկոպոս մը, ինչպէս արձանագրութիւնը կը վկայէ.

D. O. M.
Martino Garabeth
Epo Bachesen' ritus armen.
Pro cath. fide
D. Athanasiy sortem nacto
C. P. Q. T.[1]
Splendito peracto funere
H. M. P.[2]
VI Kal. Mar. MDCCLVI

[1] Այս է՝ Civitas populusque Tergestinus.
[2] Այս է՝ Hoc monumentum posuerunt.

Այս արձանագրութիւնը դոյզն տարբերակով հրատարակուած է «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ (1896, էջ 86)։ Զայն 1900ին կարդացեր է Դկտր. Տոմազին սապէս՝

D. O. M.
Martino Garabeth
Epo Bachen, ritus armen.
Pro cath. fide
D. Athanasii sortem nacto
C. P. Q. T.
Splendito peracto funere
H. M. P.
VI Kal. Mai, MDCCLVI.

(Հմմտ, Riminiscenze storiche di Trieste dal secolo IV al secolo XIX, vol. sec. Trieste, 1900, էջ 510[3].)

Հ. Ալիշան «Սիսական»ի մէջ (տպ. Վենետիկ, 1893, էջ 462) կ'արտայայտուի. «ի մայր եկեղեցւոջ (ի Ս. Յուստոս) Թաղեալ կան Կարապետ եպիսկոպոս Բաղիշոյ...», մինչդեռ յետոյ «Հայ-Վենետ»ի մէջ (տպ. Վենետիկ, 1896, էջ 343) կը գրէ. «1743 Կարապետ արքեպիսկոպոս Կեսարիոյ † ի Դրիեստ»։

A. N. Nilles Յիսուսեանը իր Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani (Oeniponte, 1885, էջ 1060) գրքին մէջ քաղելով տարեգրութիւններէ կը հաղորդէ. Կարապետ է «ex Albania» եւ «Baghiensem in Media episcopatum administrasse», սակայն հալածուելով կ'անցնի Վիեննա, ուսկէ Հռոմ մեկնելու համար ճամբայ կ'ելլէ, սակայն Տրիեստի մէջ հիւանդանալով 1756ին կը մեռնի։ Յուղարկաւորութիւնը մեծահանդէս կը կատարուի եւ երբ թաղումէն 14 օր վերջ անոր մարմինը գերեզմանէն հարկ կ'ըլլայ հանել՝ զայն կը գտնեն անեղծ։ Այս պարագան ժողովրդեան քով անոր վայլած սրբութեան համբաւը աւելի կը հաստատէ ու կը հռչակէ։

Տրիեստի աթոռանիստ եկեղեցւոյ ժողովրդապետութեան ննջեցելոց գրքին մէջ Կարապետ եպիսկոպոսի մասին գտայ հետեւեալ տեղեկութիւնները.

«Die 29 Martiy 1756.

Illustrissimus et Reverendissimus Dominus Carabeth Martino Episcopus Armenus in Media de loco Baghes[4] ut ex patentibus letteris Illustrissimi et Remi Domini Jo. Tobia Augustinowich Archepi Leopoliensis dictus Leopoli, die Mercuri 21 Majus 1749, annos 67 circiter Sanctis Sacramentis Ecclesiae munitus pie obyt in Domino, cuius corpus magno cum populi concursu associatum sepultum fuit in Cathedrali Ecclesiae prope Ssmam Domum Laurentanum. Functiones vero ecclesiasticas adstante Celsissimo ac Revsmo Domino Ordinario peracta fuerunt post vesperas per venerabili Capitulum gratis.»

(Liber mortuorum III C. 1745—1760, էջ 91.)

2. Մխիթարեան Միաբանութեան առաջին վախճանեալը Տրիեստի մէջ եղած է Հ. ԴԱՒԻԹ Վ. ԻՒԶԳԱՐՏԱՇԵԱՆ՝ «Յամի Տեառն 1779 Նոյեմբեր 16 յաւուր Երեքշաբթի զկնի սեղանոյ ի 2 եւ կէս ժամու փոխեցաւ առ Տէր բարի եւ երջանիկ մահուամբ՝ ընկալեալ յառաջագոյն զամենայն սուրբ խորհուրդս՝ զսուրբ Թոշակի եւ զվերջին օծումն, նաեւ զպապական ներողութիւն Վ. Հ. Դաւիթ մեր Իւզգարտաշեան, եղբայրն մեր Վ. Հ. Անտոնին եւ մեծաւորին եւ ի 17 յերկոյին Թաղեցաւ յեկեղեցին մեր սրբոց Մարտիրոսաց եւ թիւ ամաց նորա 41»։ (Գիրք Մկրտելոց, պսակելոց եւ ննջեցելոց Հայոց Թրիեստի[5], Թղ. 33բ)։

Ինչպէս վերը յայտարարուեցաւ Հ. Դաւիթ՝ եղբայրն է Հ. Անտոն Իւզգարտաշեանի եւ որդի Պօղոսի. ծնած է Կ. Պոլիս 1738ին եւ քահանայ ձեռնադրուած 1761ին։ Մխիթարեան միակ քահանան է որ՝ Ս. Մարտիրոսաց կամ Ս. Վկայից եկեղեցւոյ մէջ կը թաղուի։ Վասն զի 1787էն սկսած կը չեղտուի եւ արգելք կը դրուի նոյն իսկ սոյն եկեղեցւոյն բակին մէջ ննջեցեալներու մարմինները ամփոփելու։ Այդ թուականէն վերջ ինչպէս Մխիթարեաններէն, այսպէս եւ

[3] Տոմազին իր ուրիշ մէկ գրութեան մէջ (Die Volksstämme im Gebiete von Triest und Istrien, Triest 1890, էջ 86) կը գրէ թէ «Martinus Garabeth ... starb am 26. April 1756 als Titularbischof von Baghi» = «Մարտինոս (Մարտիրոս) Կարապետ եպիսկոպոս մեռաւ 1756 Ապրիլ 26ին իբրեւ տիտղոսաւոր եպիսկոպոս Բաղի»։

[4] Bachesen կամ Baghes Բաղէշ ըլլալու է, որ կրնայ ըսուիլ՝ է in Media։

[5] Տաշեան Հ. Յ., (Մայր) Ցուցակ հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, անդ 1895, էջ 924։ Այս Ձեռագիրը Մատենադարանին մէջ ստացած է թիւ 454 եւ համառօտութեան համար թիւով զայն պիտի նշանակենք մեր յօդուածին մէջ։

© National Library of Armenia